

BRONČANO I STARIJE ŽELJEZNO DOBA NA PODRUČJU GRADA OSIJEKA*

Izvorni znanstveni rad

UDK 903.5(497.5 Slav.Brod) "6343"

Dr. sc. JASNA ŠIMIĆ

Muzej Slavonije

Trg sv. Trojstva 6, Osijek

HR-31000 Osijek

U članku su obrađena sva poznata nalazišta i nalazi brončanog i starijeg željeznog doba s područja grada Osijeka. Temelj tome donekle su i ranija istraživanja, iako često nestručno vodena, bez potrebne dokumentacije i nerijetko zagubljenih nalaza, no glavni su nam oslonac novija iskopavanja u Donjem gradu, Tvrdi i Retfali. Unatoč još uvijek brojnim nepoznicama i nejasnoćama može se ustvrditi da je područje grada nastanjeno već u ranom brončanom dobu, pa gotovo neprekidno, iako na različitim položajima, sve do kraja starijeg željeznog doba.

I.

Područje grada Osijeka pouzdano je nastanjeno već u vrijeme starijega neolitika (MINICHREITER, K., 1997., 7-19), no u stručnim je krugovima poznatije naselje sopotske kulture srednjeg i kasnog neolitika, Hermanov vinograd na Filipovici, jugozapadnom rubnom dijelu grada (CELESTIN, V., 1896.-97., 104-109. TRUHELKA, Č., 1929. DIMITRIJEVIĆ, S., 1968., 27. ISTI, 1979., 231, 263, 265). Neolitičko naselje sopotske kulture kod negdašnje Svilare u Donjem gradu, na uzvišenju uz riječnu obalu, spominje R.R. Schmidt (SCHMIDT, R.R., 1945., 131).

Iz vremena eneolitika potječu nalazi badenske i kostolačke keramike iz Retfale (ŠIMIĆ, J., 1989., 25), kostolačke iz blizine Hermanovog vinograda (BULAT, M., 1974., 31) i vučedolske iz Donjeg grada (SCHMIDT, R.R., 1945., 146). Pojedinačnih nalaza iz vremena eneolitika bilo je i na nekim drugim mjestima, uglavnom istočnim i jugoistočnim dijelovima grada (BRUNŠMID, J., 1902., 32-67. CELESTIN, V., 1907., 67. BULAT, M., 1962.a, 5-29. JOVANOVIĆ, B., 1979., 40, 41, T. 2).

Nalazišta brončanog i starijeg željeznog doba detaljno ćemo razmotriti.

Kako bismo objasnili razloge koji su nukali prapovijesne zajednice da se nastane baš na mjestu

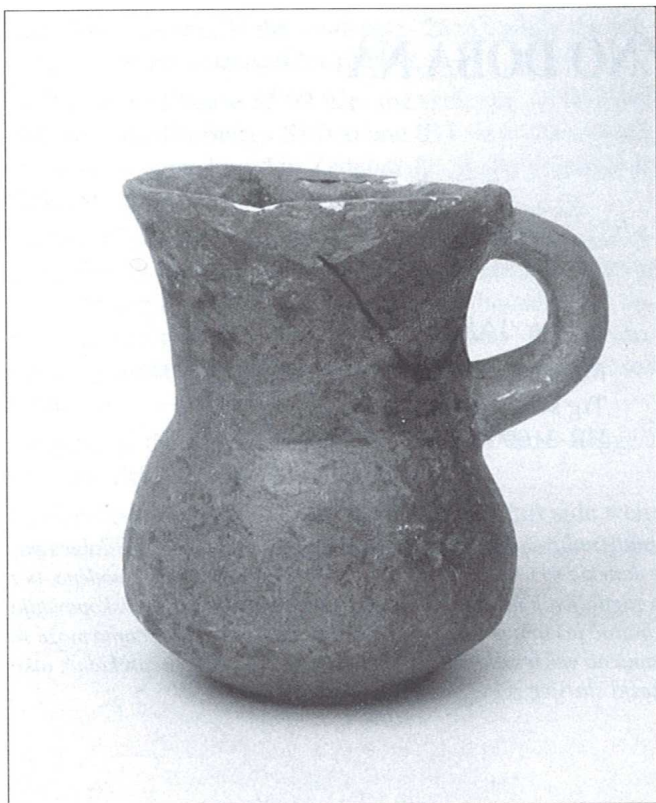
današnjega Osijeka, moramo se ukratko osvrnuti na zemljopisni smještaj i topografski položaj grada, označene dvjema temeljnim prirodnim odrednicama (ŠIĆ, M., 1981., 21-27). Na prvome je mjestu pogodan položaj na rijeci Dravi te blizina Dunava, budući da se Osijek nalazi samo 25 km uzvodno od sutoka tih dviju rijeka.

Druga su odrednica reljefne prilike uže i šire okoliše koje su pogodovale razvitku kopnenih komunikacija. Desna je dravska obala viša (94 m) od lijeve i zaštićena od poplava, a u močvarnoj i poplavnoj južnoj Baranji kod današnjeg naselja Bilje nasuprot Osijeku, očuvan je suši dio stare dravske terase (87 m) širok oko 4,5 km. Ovdje je tako nastao pogodan prijelaz preko Drave i njezine poplavne nizine.

Šira okolica svojom otvorenošću od sjevera prema jugu, omogućivala je lak pristup iz središnjih dijelova Panonske nizine prema Posavini te zapadnom i središnjem Balkanu. Tome treba dodati i povoljne mogućnosti povezivanja uzdužnim podravsko-podunavskim putem. Križanje tih dvaju puteva, određeno upravo prijelazom preko Drave, značilo je povezivanje srednjeg Podunavlja i istočnoalpskog prostora s europskim jugom i jugoistokom i bitan je činitelj nastajanja i razvitka naselja na tom mjestu.

Glavna topografska pogodnost jest ocjedito zemljište (8 – 10 m više nego u prekodravskom baranjskom prostoru) u relativno uskom, izduženom pojasu uz rijeku s apsolutnim visinama od preko 90 metara, što je pružalo trajnu sigurnost od poplava.

* Rad je u sažetom obliku pročitao na Znanstvenom skupu Hrvatskog arheološkog društva "Arheološka istraživanja u Slavoniji i Baranji", održanome 1992. godine u Osijeku.

Sl. 1. Prvi žarni grob (prilog), Osijek-Pristanište

Iako tanak plodni lesni pokrov pružao je dobre mogućnosti za poljodjelstvo, vlažne šume za lov, a rijeka i močvare za ribolov.

Kao naročito pogodna područja za nastanak naselja ističu se istočni dio grada (Donji grad) uz Dravu, izrazito brežuljkast teren s najvišom kotom na području grada te krajnji zapadni dio Osijeka (Retfala) smješten na nekadašnjoj riječnoj obali.

Početak brončanog doba na području Osijeka do nedavno je bio potpuno nepoznat. Iako bi ovo područje trebalo pripadati arealu rasprostiranja vinkovačke kulture, njezino je jedino poznato naselje u osječkoj okolini donedavno bio Gradac u Sarvašu, mjestu petnaestak kilometara istočno od Osijeka, gdje je potvrđeno postojanje i starije i mlađe vinkovačke kulture (ŠIMIĆ, J., 1995.a, 5-35). Stanje se promijenilo kad su nedavno dva žarna groba s nalazišta Pristanište u Donjem gradu prepoznata kao vinkovačka. Još 1960.-61. godine pri kopanju usjeka za cestu na spomenutom su lokalitetu, istaknutom uzvišenju ponad Drave, pronađene dvije žare sa spaljenim ostacima pokojnika i priložima.

U neposrednoj blizini pronađeno je i nekoliko ulomaka keramike s obilježjima kasnog brončanog doba te igla s lukovičastom glavicom. Nalazi, uključujući i žare, pripisani su grupi Zagreb kulture žarnih polja, a lokalitet je okarakteriziran kao njezina nekropola (BULAT, M., 1977., 11-17, sl. 1,2, T. 3, T. 4:4, T. 6:6).

Žare su se nalazile u rahloj crnoj zemlji, no oblik niti točna dubina grobnih jama nisu utvrđeni.

Prvi grob činila je velika posuda (visine 35 cm), zaobljenoga, blago barbotiniranog trbuha i ljevčastog vrata, s dvama nasuprotnim parovima ručkica od kojih je jedan par na ramenu, a drugi na trbuhu. Žara je tamne sivosmeđe boje. Kao priloge sadržavala je dio jelen-ske lubanje i vrčić s niskim bikoničnim trbuhom i visokim vratom te jednom ručkom. U žari su bili i ulomci tamnosive konične zdjele s izvučenim rubom, malim tunelastim ručkama spojenim s ramenom. Zdjela je vjerojatno služila kao poklopac (sl. 1.; T. 4:5).

Druga je žara nešto manja (visine 28 cm) i slična prethodnoj, s dvjema ručkama na blago barbotiniranom trbuhu. Također je sivosmeđe boje. Sadržavala je ulomak zdjele vrlo slične onoj iz prvoga groba – vjerojatno, također, poklopca (sl. 2.).

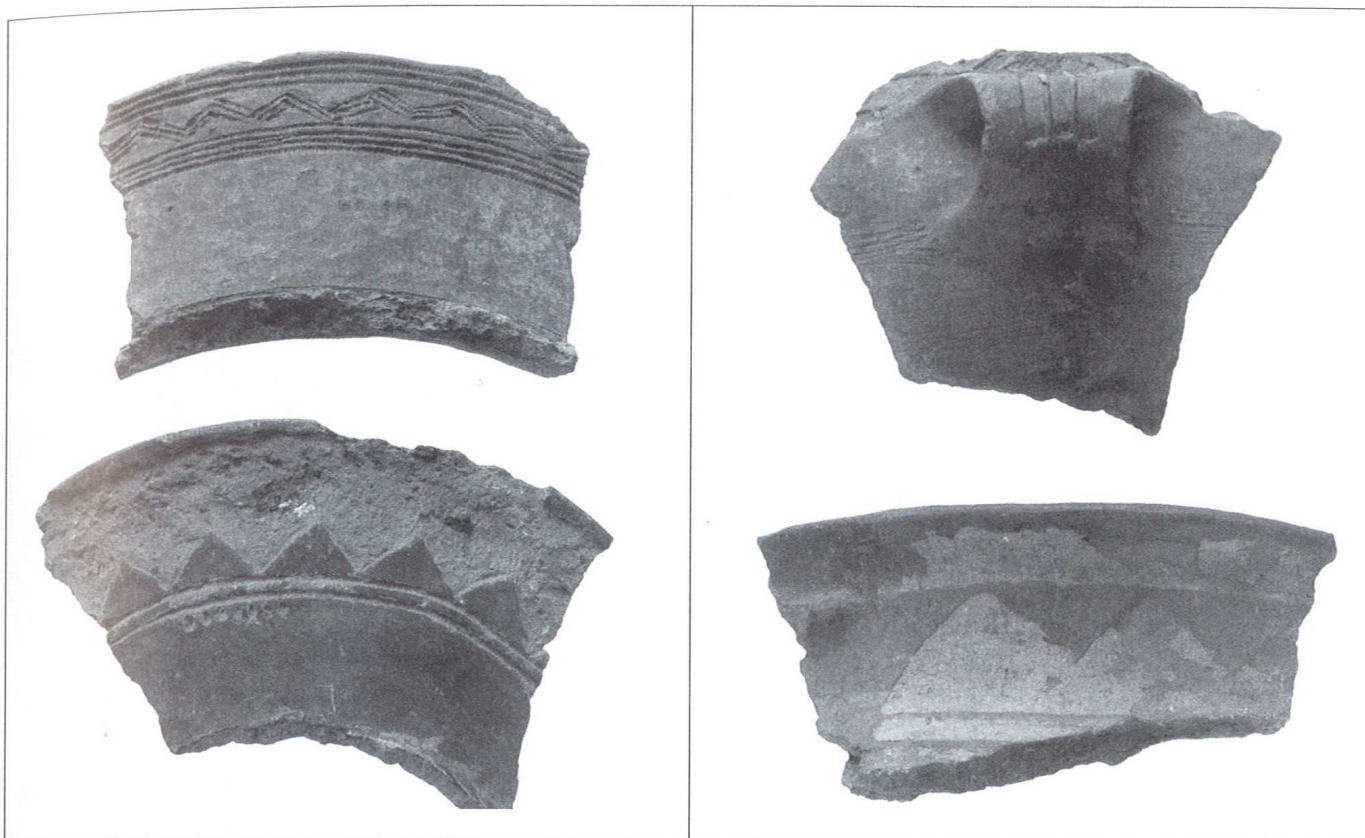
Grobovi vinkovačke kulture do sada su pronalazeni vrlo rijetko. Izvan Hrvatske to su jedan žarni i dva kosturna groba s nalazišta Gradac u Belegišu te žarni grob s Rospri Ćuprije pokraj Beograda (TASIĆ, N., 1984., 24-25).

U Hrvatskoj je bio poznat samo jedan ukop vinkovačke kulture. To je žarni grob iz Drljanovca nedaleko Bjelovara (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N., 1980.-81.). Tamo su na lokalitetu Srednje polje izorani znatno oštećena žara, zapravo samo njezin donji dio, zdjelapoklopac i dva ulomka manjih posuda s linearnim ukrasom.

Iz ostataka žare vidljivo je da je imala izražen trbuh ukrašen barbotinom, a sačuvana visina od 17 cm ukazuje na to da se radi o ovećoj posudi. Čitava bi, naime, bila visoka vjerojatno oko 40 cm. Zdjela je konična, s niskim ljevčastim vratom, u donjem dijelu ukrašena metličastim ukrasom.

Sl. 2. Drugi žarni grob (žara), Osijek-Pristanište

Sl. 3.-4. Osijek-Pristanište (MSO 125A, 688, 699A, 1252B)

Nedaleko groba u Drljanovcu otkriveni su i ostaci kuće vinkovačke kulture s keramikom koja tipološki odgovara onoj žarnoga groba (DURMAN, A., 1982., 37-45, T. 1:1, T. 7, T. 8¹). Cjelokupan nalaz prema periodizaciji S. Dimitrijevića pripada stupnju A 2 vinkovačke kulture. Osječke žare s njihovim prilozima, također, bismo mogli pripisati istom stupnju.

U Osijeku, nažalost, nema pouzdanih tragova vinkovačkog naselja. Nešto zapadnije od grobova, na tzv. Prometnom skladištu na obali Drave sjeverno od područja što ga obuhvaća Klinička bolnica, kopana je 1934. godine zemlja s visokog obalnog profila za potrebe luke. Pri tome je razoren velik dio prapovijesnog nalazišta iz različitih razdoblja. Iskop su povremeno nadgledali članovi Arheološkog kluba "Mursa", sakupljajući nalaze i bilježeći ono što se događalo na terenu². Jedan od njih, inženjer Franjetić, spominje ostatke četiriju poluzemuničnih nastambi, jame, dva groba čučavca te obilan nasebinski materijal.

Nažalost, s tog "iskopavanja" ne postoji prava stručna dokumentacija, fotografije, ni bilo kakvi pokazatelji pomoću kojih bismo kulturno odredili ove nalaze. Dodamo li tome žare daljsko-bjelobrdske sku-

pine i halštatski žarni grob sa sedam posuda te latenske, antičke pa čak i srednjovjekovne horizonte, slika postaje još nejasnija.

Postojanje grobova vinkovačke kulture ipak nedvojbeno ukazuje na blizinu naselja. Međutim, s obzirom na krajnje nepovoljne mogućnosti istraživanja u tom dijelu grada, ono još nije otkriveno, s malo izgleda da će ikada i biti.

II.

Skupina s južnopanonskom inkrustiranom keramikom pojavljuje se u sjeveroistočnoj Hrvatskoj u vrijeme stupnja Br A2, a osim u Baranji, keramiku s njezinim značajkama nalazimo uz Dravu na zapad sve do Koprivničkog Ivanca u Podravini (MARKOVIĆ, Z., 1981.a, 29-30, T. 18:4. ISTI, 1981.b, 193-213), a na istok na nekoliko nalazišta niz Dravu i Dunav.

S nepoznatog nalazišta u Osijeku potječe manji broj keramičkih ulomaka spomenute skupine. Radi se o nekoliko posuda s ljevkastim vratovima, od kojih su neke bile vrlo velike. Dva ulomka imaju ukras u obliku širokih vodoravnih traka ispunjenih inkrustacijom, a s gornje ili pak s donje strane završavaju nizom inkrustiranih trokuta.

Na dvama se ulomcima pojavljuje ukras izveden pseudovrpčastom tehnikom što je obilježje ranoga

¹ Tabele su izmiješane, tako da je T. 6 zapravo T. 7, a T. 5 je, u stvari, T. 8.

² Rukopisni izvještaji ing. R. FRANJETIĆA Gradskom poglavarstvu u Osijeku, čuvaju se u Muzeju Slavonije.

stupnja ove kulturne skupine, gdje je još vrlo uočljiv utjecaj licenske keramike, kao što je to npr., na posudama iz Szentlőrinc u Mađarskoj, gdje postoji dosta sličnih primjera (BÁNDI, G., 1967., T. 1, T. 10:16).

Ostali primjerci osječkih posuda ukrašeni su na način svojstven ovoj skupini: dubokim urezima, dvostrukim ili trostrukim V motivima, koncentričnim krugovima, nizovima kratkih okomitih ureza u obliku blagog luka itd (sl. 3.-4.).

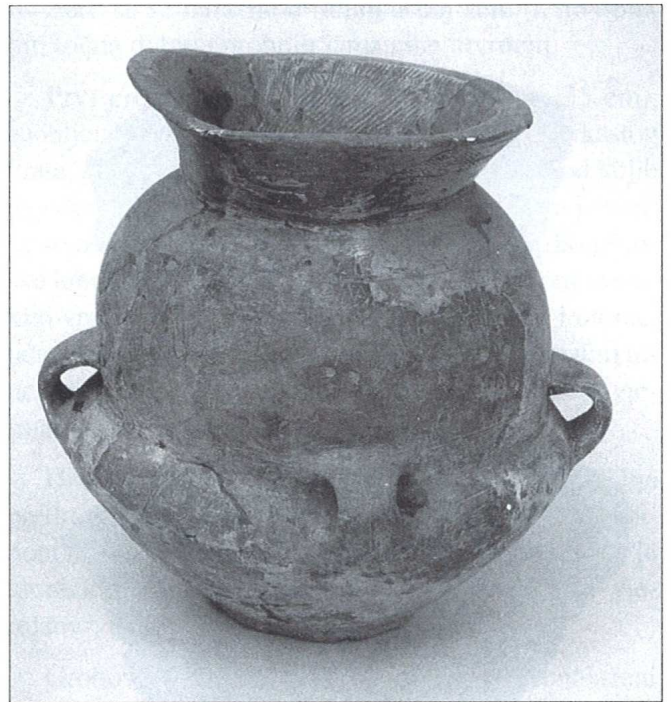
Na nalazištu u Retfali, smještenom na bivšoj obali Drave, među nalazima slučajno otkrivenima 1987. godine, pojavljuje se i nekoliko keramičkih ulomaka ukrašenih pravilnim metličastim ukrasom kakav se javlja na nekim oblicima lonaca unutar skupine s inkrustiranom keramikom. Također se pojavljuju i ulomci s karakterističnim W motivom te dno jedne posude uokvireno gustim nizom utisnutih crtica.

Ovi nalazi ukazuju na prisutnost južnapanonske inkrustirane keramike i na ovom nalazištu. Za sada ne možemo reći radi li se o izdvojenom kulturnom horizontu ili pak o importu, protiv kojega govori činjenica da do sada u Retfali nisu pronađeni nikakvi drugi nalazi ranog i srednjeg brončanog doba.

Ulomci južnapanonske inkrustirane keramike poznati su i iz osječke okolice, tako npr. iz Nemetina, nekoliko kilometara istočno od grada, s obale Stare Drave – mrtvog dravskog rukavca potječe nekoliko tipičnih ulomaka kao i s nepoznatog položaja na jugoistočnom gradskom rubu, zapadno od ceste za Vukovar. Zapadno od Osijeka, pojavljuju se u Svetom Đurđu, nedaleko donjeg Miholjca³.

Ako porazmislimo o tome gdje bi se mogao nalaziti taj nepoznati osječki lokalitet s nalazima južnapanonske inkrustirane keramike koji su u Muzej Slavonije dospjeli još prije Drugog svjetskog rata, Retfalu kao mogućnost moramo uzeti s rezervom, iako ju ne možemo potpuno isključiti. Kao druga, puno vjerojatnija mogućnost, nameće se upravo dravska obala u Donjem gradu, odakle potječu tragovi života u ranom, srednjem i kasnom brončanom dobu.

Osijek, kao lokalitet s nalazima južnapanonske inkrustirane keramike, logična je točka u širenju njezinih nositelja iz Baranje prema jugu, prisjetimo li se da je upravo tu bio najpogodniji prijelaz preko Drave odakle su se mogli kretati duž njezinih obala i prema unutrašnjosti. Nalazi ove skupine pojavljuju se u Podgoraču nedaleko Našica (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N., 1977., 70-74, T. 8:1,2,9-14. MARKOVIĆ, Z., 1984., 22), Kuševcu (PAVLOVIĆ, I., 1984., 54-60, sl.

Sl. 5. Osijek- Pristanište (MSO 3032)

3:4-9, sl. 4:1-10) i Budrovcima kod Đakova (MARKOVIĆ, Z., 1984., 23, sl. 5:7) sve do Save u Novigradu na Savi nedaleko Slavanskog Broda (LOZUK, J., 1993., 33, sl. 4).

Pojedinačni nalazi južnotransdanubijske inkrustirane keramike potječu i s nekih nalazišta istočno i jugoistočno od Osijeka, uz obale Drave i Dunava. To su Sarvaš, Dalj, Vukovar i Sotin⁴. Za ove je nalaze teško reći jesu li posljedica fizičke prisutnosti njihovih nositelja u spomenutim područjima ili su samo odraz širenja kulturnih utjecaja prema donjem Podunavlju.

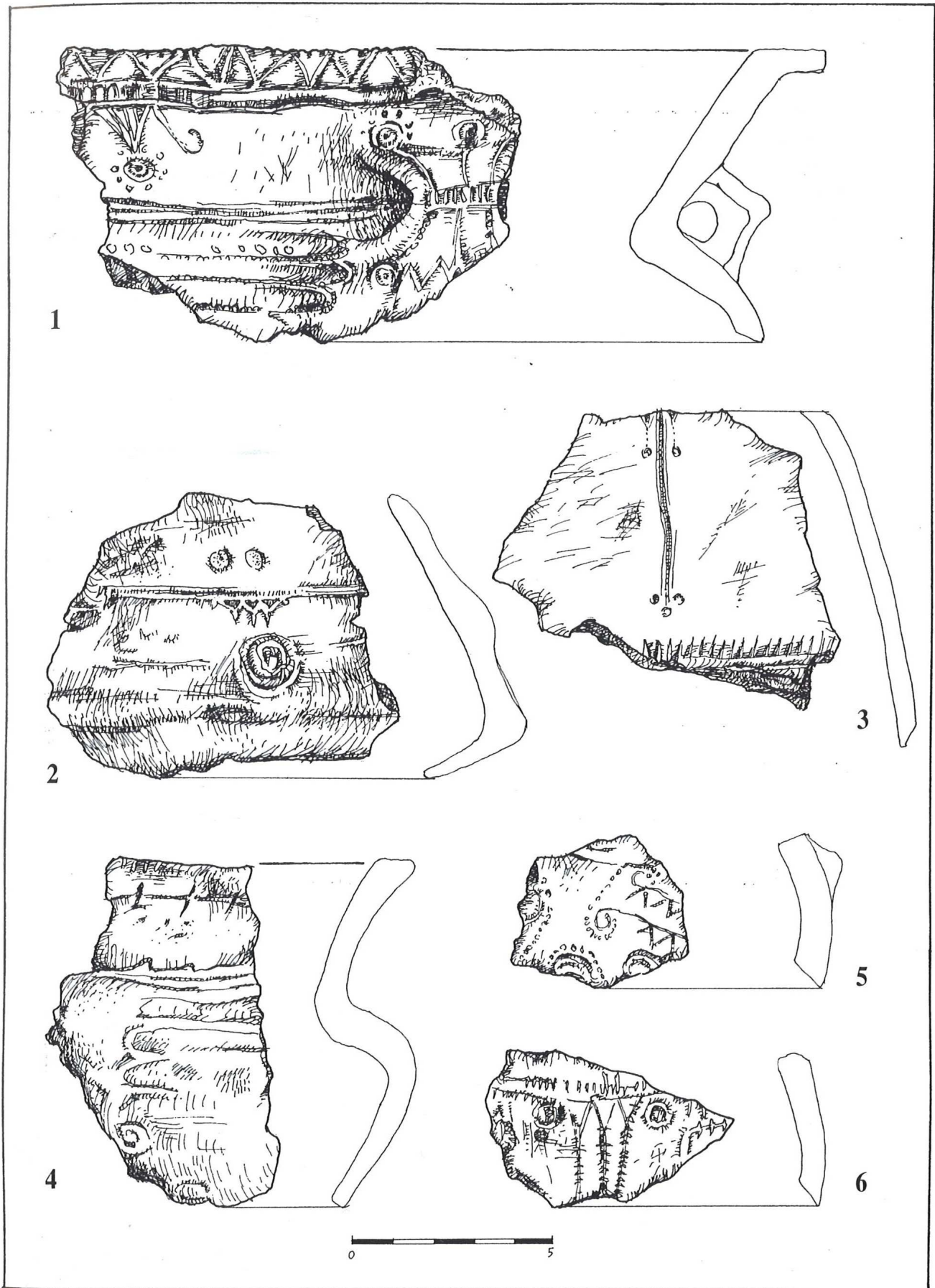
Sjeveroistočna Slavonija i južna Baranja prostor su nastanka daljsko-bjelobrdske skupine kompleksa s inkrustiranom keramikom ranoga i srednjeg brončanog doba, s brojnim nalazištima uz zapadni rub Kopačevskog rita u Baranji te na desnim obalama Drave i Dunava. Ta je skupina zauzimala spomenuti prostor u vremenu od Br A3 do u stupanj Br B2. U Slavoniji se prostirala od Osijeka na zapadu do Sotina na istoku, a prema jugu nalazimo je u Klisi. Obuhvaćala je, također, i dijelove južne Bačke i jugozapadnog Banata u Vojvodini.

Uz velika nalazišta kao što su Bijelo Brdo, Aljmaš, Dalj ili Klisa, istovrsni se nalazi pojavljuju i u Osijeku kao najzapadnijoj točki njezina rasprostiranja uz Dravu.

Nešto zapadnije od spomenutih grobova vinkovačke kulture, na Prometnom skladištu, u vrlo neja-

³ Svi spomenuti nalazi čuvaju se u Muzeju Slavonije u Osijeku.

⁴ Nalazi se čuvaju u Muzeju Slavonije u Osijeku i Arheološkom muzeju u Zagrebu.

50 98.

snim okolnostima pojavile su se 1934. godine žare sa spaljenim kostima i ulomcima keramike, što je prepoznato kao nalaz daljsko-bjelobrdske skupine⁵.

Radi se o etažnoj posudi u ulozi žare, visokoj oko 30 cm, s četirima nasuprotnim ručkama na truhu. Ukrašena je prilično slabo vidljivim motivima koncentričnih kružića, vitica, dvostrukih i trostrukih V uzoraka, urezima, ljestvičastim crtama – ornamentikom tipičnom za daljsko-bjelobrdsku skupinu. U njoj i oko nje nađeno je još nekoliko keramičkih ulomaka ukrašenih na sličan način od kojih neki pripadaju zdjeli što je najvjerojatnije služila kao poklopac. Sva je ta keramika, uključujući i žaru, izrađena prilično grubo i nemarno (sl. 5; T. 1).

Kao i u slučaju dvaju grobova vinkovačke kulture i ovaj nalaz pretpostavlja postojanje naselja, o kojemu nažalost nemamo nikakvih podataka.

III.

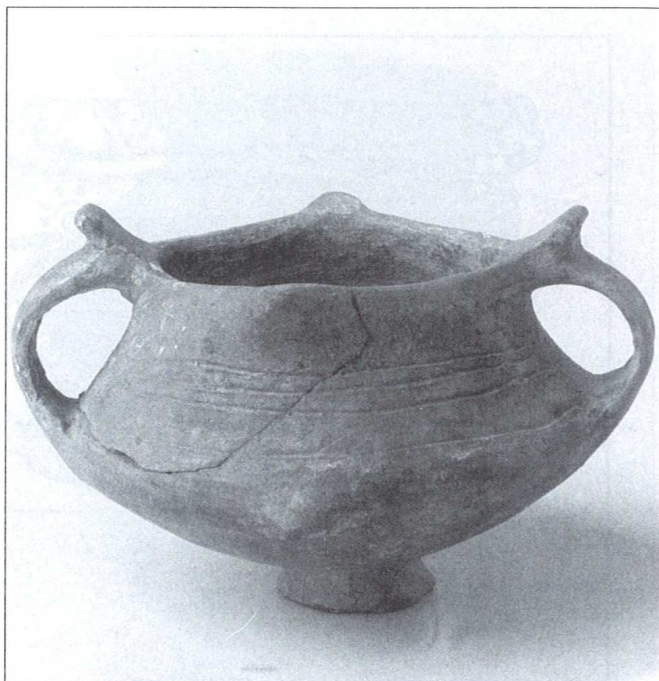
Na prostoru istočne Slavonije, otprilike od rijeke Vuke prema jugu te nešto zapadnije od Đakova, području koje nije bilo obuhvaćeno skupinama s inkrustiranom keramikom, već od stupnja Br A2 razvijala se slavonsko-srijemska vatinska kultura, usporedo s vatinskom kulturom u Vojvodini. Njezin posljednji razvojni stupanj, vatinsko-belegiški, počeo se obrazovati već pod konac stupnja Br B1, na prijelazu u Br B2, a najveći procvat doživljava tijekom Br B2 – Br C1, što je već rana belegiška skupina u istočnoj Slavoniji i zapadnom Srijemu (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N., 1984.).

Nakon nestanka daljsko-bjelobrdske skupine s inkrustiranom keramikom, belegiška se skupina proširila prema zapadu uz Dravu sve do zapadnog ruba Osijeka (ŠIMIĆ, J., 1989., 25) te se nastavila razvijati kroz stupnjeve Br C do kraja Ha A.

Na području Osijeka tragove ranijeg belegiškog stupnja nalazimo na Krčevinama, istočno od Zelenog polja, na blago valovitom terenu uz Dravu kakav se nastavlja prema istoku sve do Daljske planine. Malobrojni nalazi keramike potječu s iskopavanja Arheološkog kluba "Mursa", 1936. godine⁶, a osim rane, pronađeni su i nalazi razvijene Belegiš 2 skupine, kao što su ulomci tipičnih crnih kaneliranih posuda – "žara", s parovima drški i rošćića (ŠIMIĆ, J., 1993., 123) (T. 2:8).

⁵ Već spomenuti izvještaj ing. R. Franjetića Gradskom poglavarstvu u Osijeku.

⁶ Zapisnik sa sjednice Arheološkog kluba "Mursa", 1936. godine.

Sl. 6. Osijek-Tvrda/Trg sv. Trojstva (MSO 15029)

Nekoliko kilometara zapadnije od ovog nalazišta, na još jednom položaju uz dravsku obalu u Tvrđi, nalazimo keramiku belegiškog tipa. Pri istraživanju turskog naselja 1980. godine, otkriven je i kasno-brončanodobni horizont, doduše vrlo siromašan nalazima (MINICHREITER, K., 1994., 245, sl. 6:2). Radi se o keramici Belegiš 1 stupnja, ulomcima s grbicama i urezanim motivima vrlo sličnima onima s pojedinih žara nekropole Karaburma II ili pak iz Dalja-Livadice (ŠIMIĆ, J., 1987., T. 7:1) (T. 4:3). Jedan ulomak, vjerojatno dio zdjele, na ramenu ima šiljastu grbicu uokvirenu točkastim ubodima i snopove od po tri okomite urezane crte.

Sl. 7. Osijek-Retfala, 1987. g.

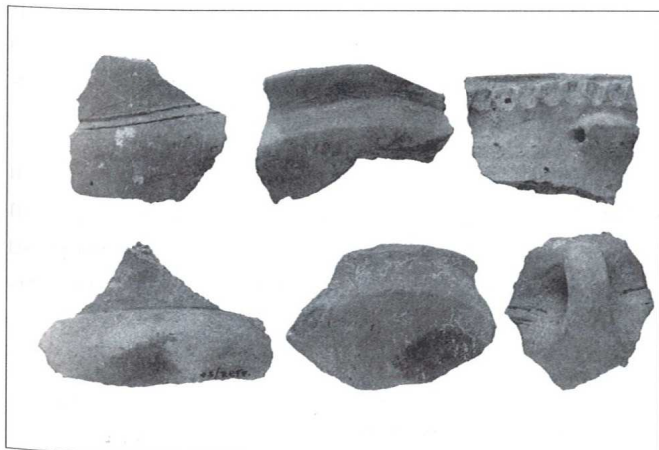

Sl. 8. Osijek-Retfala, 1987. g. (MSO P-1726)

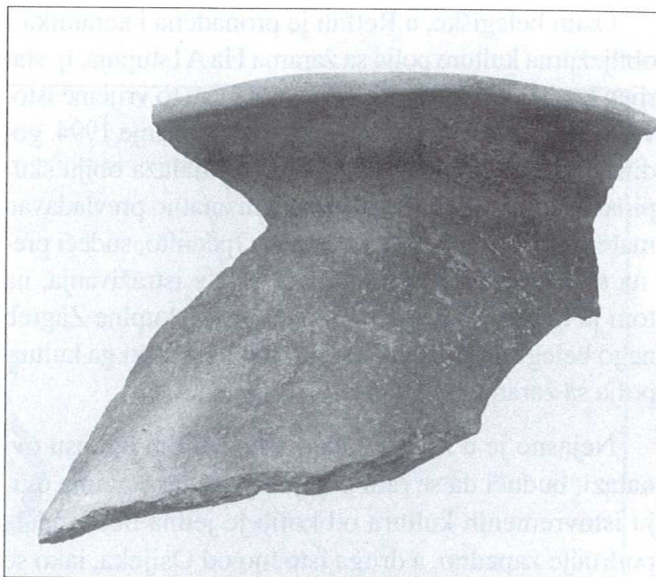
U sloju iznad ovoga, pronađena su i dva ulomka posuda ("žara") s obilježjima stupnja Belegiš 2.

Na zapadnoj strani središnjeg trga u Tvrđi, prigodom zemljanih radova, na dubini od 1,5 m, pronađen je potpuno čitav kasnobelegiški pehar. Svjetlosmeđe je boje, niskoga tijela i romboidnog otvora, s paralelnim žljebovima oko donjeg dijela vrata. Na ručkama su roščići, kao na vrlo sličnim peharima iz Vinkovaca (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N., 1984., sl. 6:3,4), Trpinje (FORENBAHER, S., 1991., sl. 6) ili Vučedola (FORENBAHER, S., 1989., T. 4:2) (sl. 6).

Najzapadniji do sada ustanovljeni nalaz kasnobelegiške keramike, tj. njezina stupnja Belegiš 2 iz stupnja Ha A, potječe sa zapadnog ruba Osijeka iz Retfale, lokaliteta također smještenoga uz Dravu, odnosno na nekadašnjoj dravskoj obali. Danas je to blagi ovalni brežuljak koji se strmo spušta prema sjeveru – bivšem riječnom koritu.

Sl. 9. Osijek-Retfala, 1987., 1994. g.

Sl. 10. Osijek-Retfala, 1987. g.

Tu je pri zemljanim radovima 1987. godine, uz ostale nalaze iz raznih prapovijesnih i kasnijih razdoblja, o čemu je već bilo riječi, pronađena i izvjesna količina tipične belegiške keramike: ulomci sjajno uglaćanih crnih i smeđih zdjela oštre bikonične profilacije, ukrašenih žljebovima, zatim kaneliranih crnih "žara", širokih zdjela crne boje, s rogolikim buklima na rubu otvora itd. (ŠIMIĆ, J., 1989., 25) (sl. 7.; T. 2:2,6).

Istom prigodom pronađene su i dvije brončane igle, od kojih je jedna za šivanje, a druga je ukrasna igla s topuzastom glavicom ukrašenom urezanim motivom jeline grančice kakve su vrlo česte u sjevernoj Hrvatskoj u vrijeme stupnja Ha A, kao i na belegiškim nalazištima tog vremena (ŠIMIĆ, J., 1993., 140, sl. 13:1,2) (sl. 8.; T. 2:3,4).

Pri sondiranju u Retfali 1994. godine, pronađena je još jedna brončana igla – s okruglom, malo spljoštenom glavicom na kojoj su tri vodoravna rebra (ŠIMIĆ, J., 1995.b, 23-26). Ovakve se igle nerijetko pojavljuju na nalazištima kulture žarnih polja sjeverne Hrvatske u stupnju Br D, a rjeđe u stupnju Ha A 1, uglavnom kao survival iz prethodnog razdoblja (T. 2:5).

Sl. 11. Osijek-Retfala, 1994. g.

Osim belegiške, u Retfali je pronađena i keramika s obilježjima kulture polja sa žarama Ha A I stupnja, tj. starijeg horizonta skupine Zagreb, koja je u to vrijeme istovremena s belegiškom skupinom. Iskopavanje 1994. godine rezultiralo je, također, otkrićem nalaza obiju skupina u istoj jami, od kojih je brojem znatno prevladavao materijal kulture polja sa žarama. Općenito, sudeći prema slučajnim kao i prema nalazima s istraživanja, na tom je lokalitetu daleko više keramike skupine Zagreb nego belegiške, pa sam stoga sklona pripisati ga kulturi polja sa žarama (sl. 9. -11.; T. 2:1,7; T. 4:4).

Nejasno je u kakvom su međusobnom odnosu ovi nalazi, budući da se radi o materijalnim ostacima dviju istovremenih kultura od kojih je jedna obuhvaćala područje zapadno, a druga istočno od Osijeka, iako se kultura polja sa žarama tijekom svih svojih razvojnih stupnjeva pojavljuje i u istočnoj Slavoniji na prostoru koji, sudeći prema arheološkim pokazateljima, nije pripadao području što ga je obuhvaćala.

O problemu rasprostiranja kulture polja sa žarama u istočnoj Slavoniji, njezinom odnosu s belegiškom skupinom i njihovom teritorijalnom razgraničenju, vezano uz nalaz u Retfali, raspravlja se opširnije na drugom mjestu (ŠIMIĆ, J., 1998., 235-242). Retfala je bez sumnje lokalitet o kome treba i nadalje voditi računa i premda je najvećim dijelom uništen stambenom i infrastrukturnom izgradnjom, sigurno može pružiti odgovore na barem neka od brojnih neriješenih pitanja, posebice što se tiče kasnog brončanog doba.

IV.

Već su spomenuti nalazi kasnog brončanog doba s Pristaništa u Donjem gradu sa zaštitnog istraživanja 1961. godine. Tri keramička ulomka dijelovi su grubljih lonaca smeđe boje, od kojih su dva ukrašena plastičnim rebrom s otiscima prsta, a treći ima dršku. Jedan je ulomak dio konične zdjele koso kaneliranog uvučenog ruba, zatim ulomak glatkog ruba slične zdjele crne boje, s malom grbicom na rubu otvora. Tu je i mala konična zdjelica sivosmeđe boje, grube fakture i izrade te ulomci dviju šalica s ručkama, od kojih jedna prilično nadvisuje rub otvora i trokutastog je presjeka. Druga je ručka vrlo masivna, zadebljanih rubova s koničnim završetkom na vrhu (BULAT, M., 1977., 14-15, sl. 1,2).

M. Bulat koji je objavio ove nalaze, analogije prvog ručki nalazi na nekropoli Baierdorf, a drugoj u fazi 3C Donje Doline (BULAT, M., 1977., 16). To možemo nadopuniti činjenicom da ručke trokutastog presjeka nalazimo na šalicama unutar stupnja Ha A na širem

prostoru Karpatske kotline, a i u kasnijem vremenu, u nas u okviru daljske skupine.

Uz keramiku pronađena je i brončana igla s lukovičastom glavicom i malo zadebljanim vratom, ukrašenim plitkim žljebovima. Takve igle pripadaju stupnju Ha A2, što je u sjevernoj Hrvatskoj mladi horizont skupine Zagreb kulture polja sa žarama.

Na istočnom rubnom dijelu grada, valovitom području u blizini obale Drave, nalazi se ciglana Zeleno polje⁷ poznata po velikoj keltsko-latenskoj nekropoli, uglavnom razorenoj vađenjem zemlje i izgradnjom tvorničkih objekata. U svojim izvještajima o skupljanju arheoloških nalaza iz grobova tijekom više godina, E. Spajić u par navrata spominje i keramiku koja ne pripada keltsko-latenskoj kulturi. On je pri tome ne određuje ni vremenski niti kulturno (SPAJIĆ, E., 1962., 49, 51, T. 26:44). Kasnije se o tim nalazima govorilo kao o "halštatskima" (BULAT, M., 1981., 89).

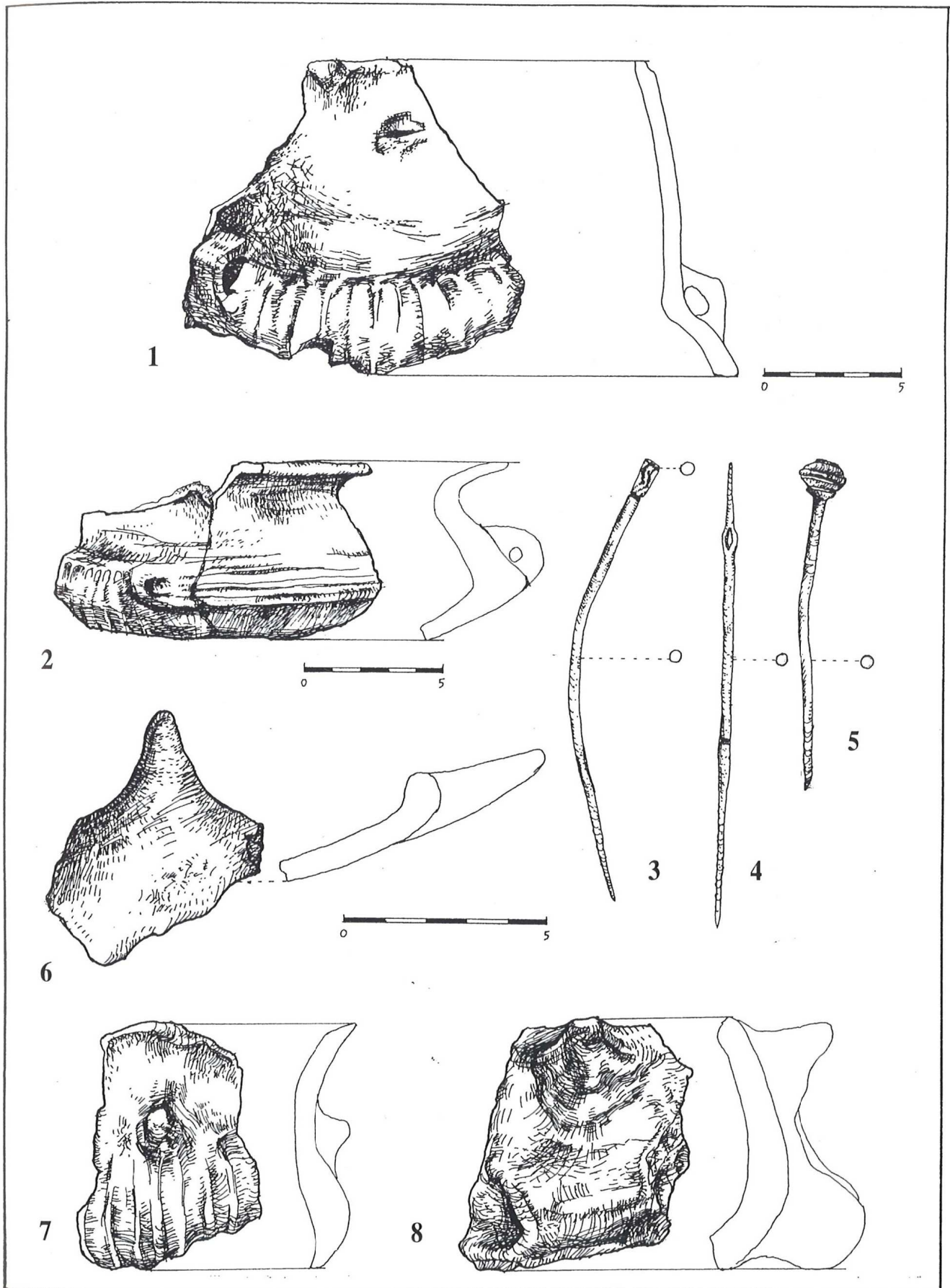
Takva je keramika pronađena na tri mjesta: na jugozapadnom rubu brežuljka ciglane, na sjeveroistočnom rubu iskopa i izvan iskopa. Na prvom su položaju pronađene dvije "nelatenske" posude u latenskim grobovima (prema Spajiću) 47 i 48. Prva je kalotasta, dosta gruba šalica osrednje veličine, s visokom ručkom i udubljenim dnom, kakve su vrlo karakteristične za čitavu daljsku skupinu mlađe kulture žarnih polja kao i za njezin halštatski stupanj.

Druga je posuda znatno kvalitetnije izrade, tamnosive boje, s visokim vratom koji se prema vrhu sužava te niskim bikoničnim trbuhom. Dvije uzdužno žlijebljene ručke nadvisuju rub otvora i spuštaju se do kraja vrata. Vrat je ukrašen četirima vodoravnim paralelnim urezanim crtama ispod kojih je niz kružnih udubljenja. Na trbuhu su velika obla ispupčenja u obliku grba, koja uokviruju čitavu posudu, a između njih je metličasti ukras. Na vratu posude nalazi se urezana svastika uokvirena gustim točkastim ubodima (sl. 12.).

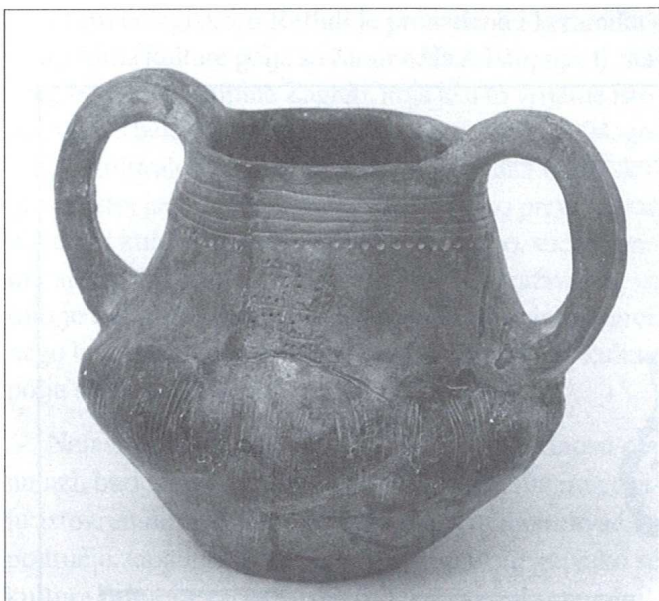
Ove dvije posude možemo pripisati mladoj daljskoj skupini, odnosno stupnju Ha C-D, a pitanju kako su se našle i jesu li se uopće našle u latenskim grobovima, vratit ćemo se poslije.

Materijal pronađen u jamama na istočnom dijelu ciglane već izvan prostora obuhvaćenog nekropolom te u njezinu krajnjem sjeveroistočnom dijelu, potpuno je drugačijeg karaktera i o njemu ne možemo govoriti kao o halštatskom.

⁷ Ciglana se zapravo zove "Opeka", no u literaturi o tamošnjoj latenskoj nekropoli označava se nazivima "Ciglana A" ili Ciglana "Zeleno polje". Kako je potonji naziv u češkoj uporabi, ovdje se također služim njime.

T. 2 Osijek-Retfala: 1-7, Osijek-Krčevine:8

Sl. 12. Osijek-ciglana Zeleno polje (MSO 7597)

Skupina keramike nađena izvan latenske nekropole sastoji se od nekoliko ulomaka povećeg grubog lonca crvenkastosmede boje, s niskim ljevkastim vratom, ravnim dnom i ukrasom u obliku valovite plastične trake s otiscima prsta koja teče oko posude u visini ramena (T. 4:1). Slične primjere ukrašavanja grube keramike nalazimo već unutar virovitičke skupine kulture polja sa žarama (VINSKI-GASPARINI, K., 1973., T. 7:9. PAVIŠIĆ, I., 1992., T. 6:3), a i kasnije tijekom stupnja Ha A (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N., 1988., T. 6:4).

Pronađeni su i ulomci dviju velikih posuda, najvjerojatnije lonaca, osrednje kvalitete, s vodoravnim drškama, zatim nekoliko ulomaka vrlo velike, možemo čak reći ogromne posude, mrljaste sivosmede boje i osrednje kakvoće, s visokim ljevkastim vratom i oštro izvučenim, iznutra facetiranim rubom otvora. Na donjem rubu vrata, na prijelazu u rame vidljiva je mala grbica.

Najkarakterističniji je, međutim, nalaz dviju zdjela, donekle sličnog oblika. Obje imaju izražen zaobljeni trbuh i trakastu ručkicu koja veže otprilike sredinu vrata i rame. Jedna je zdjela nešto grublja, mrljaste smeđe-sive boje, sa široko ljevkastim vratom (T. 4:2). Druga je, čini se, imala cilindričan vrat oštro odijeljen od ramena i iznutra ispupčeno dno. Mrljaste je smeđe boje. Drugoj zdjeli najvjerojatnije pripada i ulomak visokog cilindričnog vrata i zaobljenog ramena, na čijem je samome vrhu mala grbica.

Ove zdjele, zajedno s čitavom skupinom keramike pripadaju, prema svemu sudeći, kulturi polja sa žarama. Zdjele u osnovi slične našem drugom primjerku, nalazimo među keramičkim oblicima daljske skupine, međutim, njezin cilindričan vrat ukazuje na starije porijeklo. Sličnosti s prvom zdjelom uopće nema unutar

daljskih keramičkih formi. Najbližnja bi joj možda bila posuda s nekropole Zagreb-Horvati, kojoj, nažalost, nedostaje vrat, tako da ipak nije moguća potpuna usporedba (RICHTHOFEN, F.B., 1940., sl. 3). Slični se oblici pojavljuju i među materijalom kasnog brončanog doba iz Belog Manastira⁸. Zato bismo ovaj nalaz u cjelini pripisali vremenu kulture žarnih polja, odnosno stupnju Ha A.

Treći položaj nalaza "nelatenske" keramike krajnjoj je sjeveroistočni dio nekropole, gdje je pronađeno nekoliko atipičnih ulomaka keramike i jedna masivna ručka s čepastim gornjim dijelom. Paralele takvim ručkama nalazimo u materijalu Ha B stupnja Kalakače (MEDOVIĆ, P., 1988., sl. 28:6, 76:2, 115:1, 180:3 itd.), unutar daljske skupine (npr. HOFFILLER, V., 1938., T. 24:1), u naselju Donja Dolina (PJZ, 1987., T. 29:17) itd. Pa bismo, prema tome, ovaj nalaz mogli pripisati daljskoj skupini koja u sjeveroistočnoj Slavoniji obuhvaća spomenuti vremenski horizont.

Materijal najmlađe skupine kulture polja sa žarama u sjeveroistočnoj Hrvatskoj – daljske, u Osijeku nalazimo na velikom prostoru Donjega grada, na istok sve do Krčevina istočno od Zelenog polja, a na jug otprilike do Vukovarske ulice.

Celestin, Franjetić i Schramm spominju nalaze, vjerojatno daljske skupine, koje je danas vrlo teško identificirati u starom fundusu Muzeja Slavonije u Osijeku (CELESTIN, V., 1914. SCHRAMM, F.F., 1936., 67)⁹. U svome izvještaju Arheološkom muzeju u Zagrebu iz 1914. godine, Celestin spominje tragove vatrišta i prapovijesnih žara na dubini od 3 metra, u današnjoj Sarajevskoj (Vrtnoj) ulici na Zelenom polju. Pri tome ne govori ništa o tome kakve su te žare.

Na Prometnom skladištu istočno od današnje Carinarnice i sjeverno od Kliničke bolnice, pri već spomenutim radovima 1934. godine, pronađen je i žarni grob koji se sastojao od kanelirane žare i šest posuda priloga postavljenih kružno uz žaru. U Muzeju Slavonije čuvaju se ulomci kaneliranih posuda, nekoliko kalotastih šalica s visokim ručkama, zdjela s narebrenim rubom i jedna oveća čitava posuda sa stilskim obilježjima mlade daljske skupine, što bi moglo potjecati s tog mjesta.

Iskopavanje Arheološkog kluba "Mursa" na Krčevinama 1936. godine, osim belegiških nalaza, o

⁸ Iskopavanje eneolitičkog, brončanodobnog i latenskog naselja na ciglani u Belom Manastiru. Radi se o uglavnom neobjavljenim nalazima kasnog brončanog doba, stupnja Ha A, što se čuvaju u Muzeju Slavonije u Osijeku.

⁹ Osim u tekstu spomenutih članaka, još i ranije spominjan rukopisni Izvještaj ing. Franjetića Gradskom poglavarstvu grada Osijeka.

kojima je već bilo riječi, donijelo je na svjetlo dana i nešto keramičkih ulomaka identičnih onima kakvi su pronalazeni na Kirurgiji unutar Kliničke bolnice, u okviru velikih zaštitnih iskopavanja osamdesetih godina. Među njima je nekoliko ulomaka velikih, grubljih posuda crne boje, ukrašenih rebrom s otiscima prsta te nekoliko ulomaka zdjela s uvučenim, narebrenim rubom otvora.

Pri iskopu u podrumu zgrade Kirurškog odjela 1961. godine, pronađen je jedan grubi halštatski lončić (BULAT, M., 1962.b, 364), a na Zelenom polju sjeverno od Tvornice mlijeka u prahu, nađena su dva piramidalna utega i glineni pršljen. Piramidalni uteg iskopan je i iz rova kod Saponije, a zapadno od Osnovne škole "Jagoda Truhelka", 1970. godine, presječena je jama s dijelom sličnog utega, više komada ljepa i donjim dijelom kanelirane posude.

Pri zaštitnim iskopavanjima na sadašnjem Vijencu Murse, 1973. godine, na dubini od preko 2 metra nađena je jama s ulomcima grube halštatske posude. Slična je keramika otkrivena i pri gradnji Stanice za hitnu medicinsku pomoć na sjevernom kraju današnje Huttlerove ulice, u blizini Bolnice.

Pri zaštitnom iskopavanju sjeverno od OŠ "Jagoda Truhelka", 1979. godine, u izmiješanim slojevima s latenskom keramikom, pronađeno je više ulomaka širokih zdjela s narebrenim rubom i malom okomitom ušicom, čitava posuda s kaneliranim trbuhom koja je sadržavala spaljene kosti, kalotasta zdjelica s visokom ručkom, keramička "gladilica" i više ulomaka različitih posuda daljske skupine (ŠIMIĆ, J., 1980., 228-229) (sl. 16.).

Slični su se nalazi pojavili i pri iskopu temelja za Pedijatrijski odjel 1978.-79. godine, u sjeverozapadnom dijelu područja što ga obuhvaća Klinička bolnica.

Zemljani radovi u Retfali 1987. godine, pokazali su ulomke ovećih zdjela s narebrenim rubom, karakterističnih za daljsku skupinu. Pri opsežnim zaštitnim iskopavanjima unutar Kliničke bolnice (1988., 1989. i 1991. godine) pronađen je prilično obilan materijal mlade daljske skupine, o čemu će posebno biti riječi.

Svi su ovi nalazi nabrojani zato da bi se stekla približna slika o veličini prostora na kojem se pojavljuju nalazi daljske skupine.

Vratimo se sad ranije spomenutim nalazima halštatskih posuda u latenskim grobovima na ciglani Zeleno polje. Kako nekropola nije stručno kopana niti istraživana, ne možemo se u potpunosti pouzdati u Spajićeve grobne cjeline pa tako ne možemo biti potpuno sigurni da su te dvije posude u grobovima zaista bile *in situ*, no niti odbaciti tu mogućnost.

Šalica se, kako kaže Spajić, nalazila uz uzglavlje kostura s lijeve strane glave, zajedno s atipičnim ulomcima latenske keramike. I druga je posuda bila uz glavu, također s lijeve strane, zajedno s ulomcima latenskog "čupa" i ulomkom latenske zdjelice. Za ovaj grob sam Spajić kaže da okolnosti nalaza nisu sasvim jasne pa da bi posuda možda mogla potjecati iz ranijeg ukopavanja na tom mjestu (SPAJIĆ, E., 1962., 49, 50).

Razmotrimo malo i neke druge okolnosti vezane uz ove nalaze. Zanimljiva je činjenica da su ove dvije posude jedini halštatski nalazi uz latenske kosture i nigdje se drugdje, osim u spomenutim jamama, nije naišlo na stariju keramiku koje bi svakako moralo biti i drugdje, ukoliko je ovdje bio lokalitet iz predlatenskog vremena.

Kako je već rečeno, jedna jama sa keramikom kulture žarnih polja nalazila se izvan istočnog ruba nekropole, a ostale su na njezinu sjeveroistočnom rubu. Grobovi s halštatskim posudama nalazili su se na suprotnom, jugozapadnom dijelu groblja, a u prostoru između grobova nisu pronađeni slični nalazi. Možemo, dakako, pretpostaviti da su Kelti sakupljali "staru" keramiku i ostale predmete koji su im smetali pri kopanju grobova i negdje je odlagali ili bacili. No i u tom slučaju vjerojatno bi ostali neki tragovi naselja ili nekropole, ako su postojali na tom mjestu.

Poznato je da ukopavanje na nekropoli Zeleno polje započinje već u vrijeme ranoga latena, na samome početku keltske prisutnosti u ovim prostorima, a to je kraj 4. i početak 3. stoljeća. Također je poznato da zajednicu Skordiska koja je obitavala u našim krajevima od prve polovine 3. st.pr.Kr., nisu činili samo Kelti već i starosjedilačka plemena s halštatskom kulturnom tradicijom koje se, vjerojatno, barem u početku, nisu lako odricali.

Stoga ne odbacujemo mogućnost da su dvije halštatske posude bile prilozi u latenskim grobovima, odnosno bolje rečeno, u grobovima keltsko-latenskog vremena. To se napose odnosi na posudu iz groba 48. Naime, ona nije bila obična posuda. Na njezinom je vratu urezan motiv svastike, a svastika je kako znamo, solarni simbol, Sunčev kotač ili krug, štovan posvuda tijekom prapovijesti, a izražen motivom svastike naročito od kraja brončanog doba. Brojni primjeri od Iberskog poluotoka do istočne Europe, pokazuju da ni tijekom latenske kulture solarna simbolika nije izgubila svoje značenje pa se motivi svastike ili križa nalaze na keramici, kovinskim predmetima pa čak i kamenim cipusima.

Prema tome, i navedena posuda imala je, svakako, posebno značenje koje je moglo biti dovoljan razlog za prilaganje u grob.

Vratimo se nalazima daljske skupine u Donjem gradu. Brojan keramički materijal pokazuje raspon od Ha B do Ha D stupnja, što govori u prilog dugotrajnom životu njezinih nositelja na manje-više istome mjestu.

Pronalaženje dvaju intaktnih i više razorenih žarnih grobova na području Kliničke bolnice, potvrdilo je postojanje nekropole, a dodamo li tome već spomenuti nalaz žare s priložima na Prometnom skladištu i nakit s tragovima paljevine – vjerojatno, također, iz razorenog groba – pronađen u blizini 1880. godine (WOLDRICH, J.M., 1881., 332-336, T. 7), dobivamo okvirne obrise njezina prostiranja. Prema dosadašnjim saznanjima, nekropola se prostirala smjerom sjeverozapad-jugoistok, uglavnom na prostoru Bolnice i sjeverno od nje.

Kako je latensko naselje razorilo halštatsku nekropolu, materijal je pronalažen pomiješan s latenskim u jamama i izvan njih, a otkrivena su samo dva sačuvana žarna groba. Sa svih dosadašnjih iskopavanja potječe dvjestotinjak ulomaka i dvadesetak cjelovitijih posuda¹⁰ (ŠIMIĆ, J., 1992., 58. ISTA, 1997., 67-68).

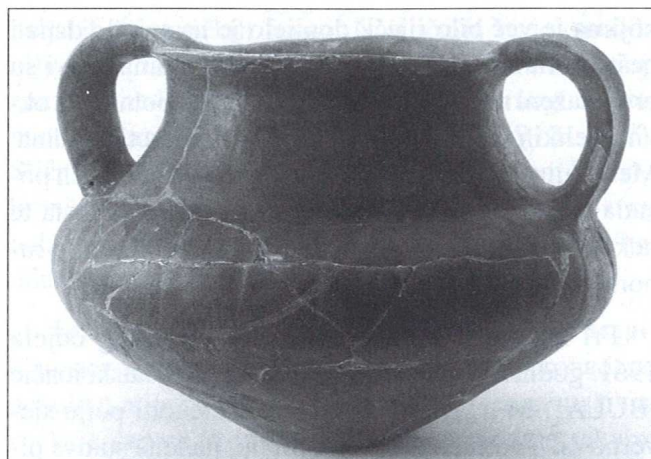
Najviše je ovećih posuda-lonaca, najčešće tamnosive i crne, a rjeđe smeđe boje, hrapave ili tek ovlaš zagađene površine. Samo ih je nekoliko nešto kvalitetnije izrade i fature. Ove su posude, uglavnom, imale nizak vrat i široko izvučen rub otvora, a trbuh zaobljen ili tek malo kruškolik (T. 3:3). Neukrašene su, osim nekoliko primjeraka s plastičnim rebrom i otiscima prsta, a na jednom je ulomku unakrsni metličasti ukras. Te su posude najčešće služile kao žare.

Vrlo je puno i širokih plitkih zdjela s uvučenim, glatkim, narebrenim ili facetiranim rubom, što su vrlo često služile kao poklopci žarama.

Ostali prepoznatljivi keramički oblici bili su prilozi u grobovima, a među njima se izdvajaju kalotaste šalice, od kojih jedna ima široku ručku s čepastim završetkom poput ranije spomenutog primjerka s Pristaništa (T. 3:2).

Samo s jednim primjerkom pojavljuje se bikonična posuda-pehar s visokim vratom i dvjema ručkama što nadvisuju rub otvora i završavaju grbicom. Ukrašena je naizmjeničnim kosim snopovima uskih žljebova na ramenu. Mrljaste je sivo-smeđe boje i puno bolje kvalitete od većine keramike (T. 3:4).

Među ulomcima posuda ističe se i dio ručke s višestruko raščlanjenim završetkom (T. 3:1), poput

Sl.13. Osijek-Klinička bolnica/Kirurgija, 1988. (MSO P-1898)

sličnih primjera u okviru skupina Martijanec-Kaptol¹¹ (PJZ 5, 1987., T. 23:6), Donja Dolina (PJZ 5, 1987., T. 26:19) ili dolenske¹² (PJZ 5, 1987., T. 11:11).

Tri razorena groba moglo se ipak lokalizirati jer su posude ostale na okupu. Jedan od njih sadržavao je ulomke velike crne posude u svojstvu žare i dijelove zdjele s uvučenim glatkim rubom otvora i s grbicama. Taj se grob nalazio na dubini od preko 4 metra. Drugi se grob sastojao od više ulomaka poveće žare, mrljaste sivo-smeđe boje, s niskim vratom i izvučenim rubom. Blago je kruškolikog oblika i osrednje fature, bez ikakvih ukrasa. Pored nje su nađeni i ulomci zdjele s glatkim uvučenim rubom otvora.

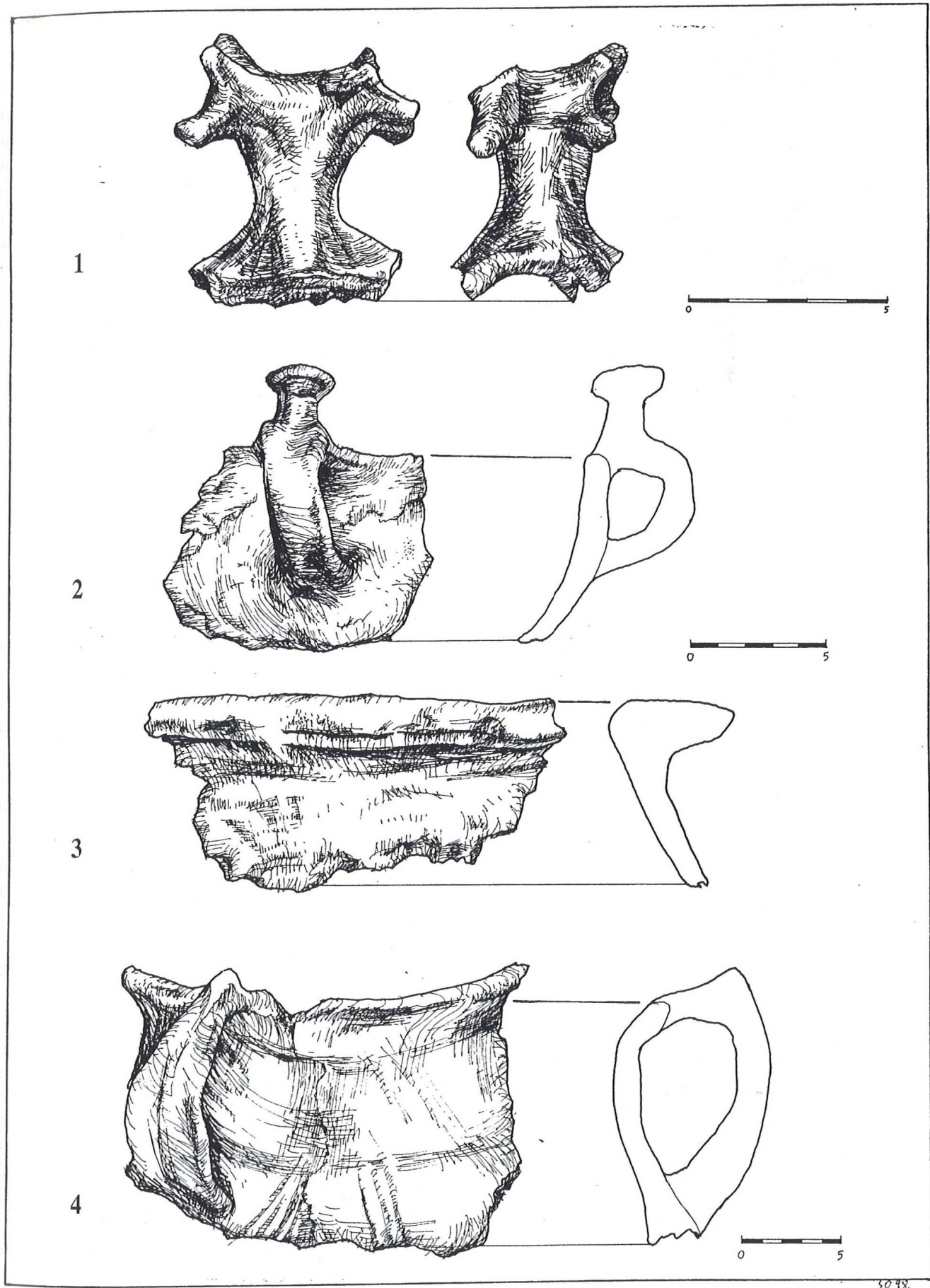
Treći razoreni grob nalazio se u jugoistočnom dijelu nekropole, na dubini od preko 3 metra. Sastojao se od bikonične posude osrednje veličine, mrljaste tamne sivo-smeđe boje. Prijelaz vrata u rame je naglašen i tu se nalaze četiri grbice od kojih se niz rame spušta po jedno slabo izraženo rebro. Vrat je visok i ljevkast, a rub otvora izvučen i iznutra blago facetiran. Gornjim dijelom vrata teku tri uska paralelna žlijeba. Dno je malo konkavno. U istom su grobu bili i ulomci poveće tamnosive posude s ravnim, malo istaknutim dnom, vjerojatno žare, te dijelovi zdjele uvučenog facetiranog ruba, s grbicom (ŠIMIĆ, J., 1992., 58).

Od dvaju sačuvanih grobova jedan je sadržavao čak deset posuda. Najveća od njih, vrlo veliki bačvasti lonac blago stegnutog trbuha, pomalo nalik onome iz groba 8 nekropole kraj Doroslava u Bačkoj (TRAJKOVIĆ, Č., TRAJKOVIĆ, D., 1977., 31), služio je kao "škrinja" drugoj posudi-žari, ovećem loncu crne boje i glatke površine, s ravnim dnom, izraženim trbuhom i niskim ljevkastim vratom te izvučenim rubom otvora. Posude su bile složene u obliku kruga na čijem su jednom kraju bile bačvasta posuda sa žarom i još

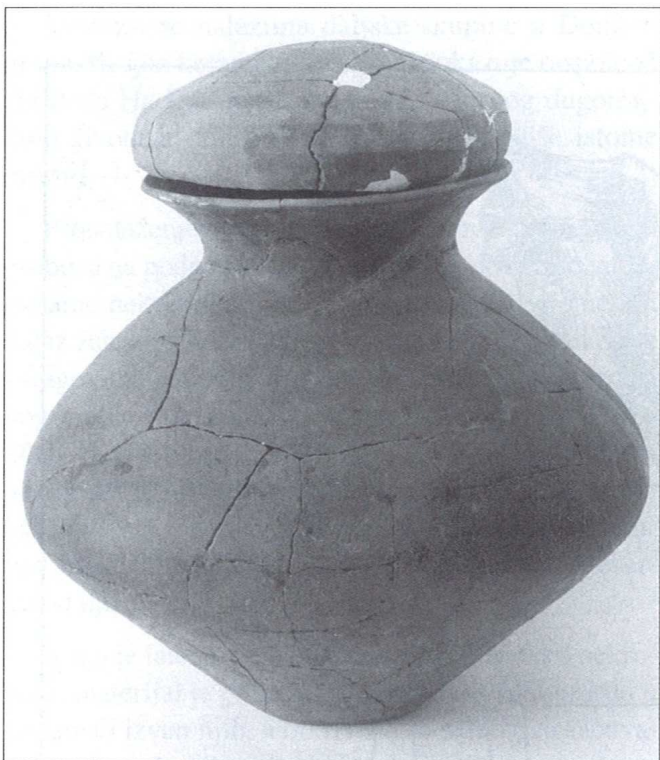
¹⁰ To su iskopavanje na Kirurgiji 1988., Kirurgija-jug 1989., Kirurgija-Interna 1991., Akcelerator 1997. godine.

¹¹ Na primjer, Sveti Petar Ludbreški.

¹² Na primjer, Novo Mesto.

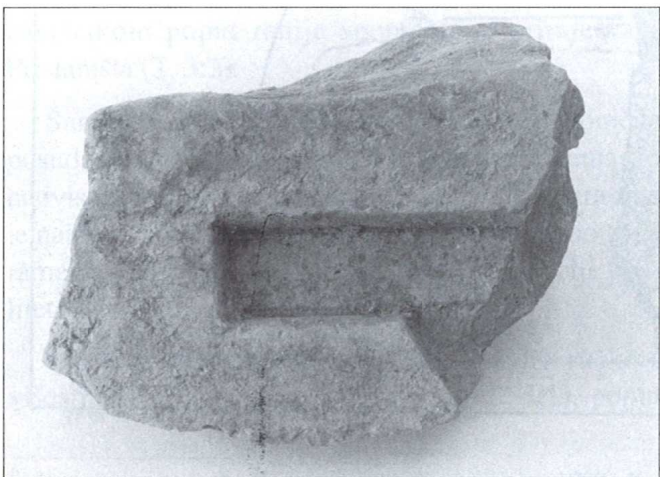
T. 3. Osijek-Klinička bolnica/Kirurgija, iskopavanja 1988. i 1989. godine

Sl. 14. Osijek-Klinička bolnica/Kirurgija-Interna, 1991. (MSO P-1732, žara, P-1733, zdjela)

jedna povećana trbušasta posuda s ljevkastim vratom, na ramenu ukrašena rebrom s otiscima prsta. Ispred njih je u dva polukružna reda složeno sedam posuda, od kojih je pet zdjela različite kakvoće, s uvučenim glatkim rubovima. Preostale su posude mala šalica s visokom ručkom, obloga trbuha i izraženog vrata te vrlo fina bikonična posuda, crne boje, s dvjema ručkama što malo nadvisuju rub otvora. Ima ljevkast vrat i vrlo blaga okomita rebra na truhu (sl. 13.).

Drugi nedirnuti grob sastojao se od velike crne žare – trbušastog lonca s niskim ljevkastim vratom i izvučenim facetiranim rubom te široke plitke zdjele-poklopca s uvučenim, također facetiranim rubom otvora, ukrašenim nizom kratkih, kosih, pravilnih plitkih žljebova. Dno zdjele je malo konkavno i na unutarnjoj

Sl. 15. Osijek-Stanica za hitnu medicinsku pomoć

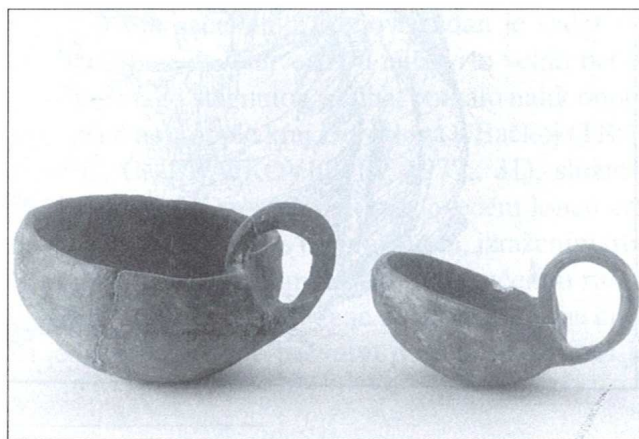
strani ukrašeno plitkim koncentričnim žljebovima. Žara je sadržavala spaljene kosti pokojnika i kameni brus kao prilog (ŠIMIĆ, J., 1992., 58) (sl. 14.).

Sav keramički materijal s nekropole pruža stilski i kvalitativno prilično ujednačenu sliku. Keramika je sličnih, malobrojnih oblika, uglavnom neukrašena. Zdjele često imaju facetiran rub, kao i povećane bikonične, trbušaste posude, što su najčešće služile kao žare. One su ponekad ukrašene i plastičnim rebrom s otiscima prsta. Izuzetak su dvije posude s visokim ručkama koje su ukrašene rebrima, odnosno žljebovima, a jedna ima obje vrste ukrasa. Vrlo rijetko se pojavljuju i grbice na ramenu. Spomenut je i ulomak s metličastim ornamentom te dio šalice s čepastom ručkom. Time je iscrpljen sav repertoar ukrašavanja ove keramike.

Ne možemo, naravno, govoriti o nekropoli u cjelini, budući da je istražen samo mali dio, a i on je, uglavnom, razoren latenskom i kasnijom rimskom pa i suvremenom izgradnjom. Zanimljivo je da se ovdje uopće ne pojavljuju posude s kanelurama na truhu, inače vrlo karakteristične za daljsku skupinu. Jedini primjerak toga tipa posude spominje Franjetić u svojem "Izvjestaju", kad govori o paljevinskom grobu s kaneliranom žarom na Prometnom skladištu.

Uočljiv je nedostatak kovinskih predmeta i spomenuta skupina od 26 komada nakita iz razorenog paljevinskog groba, jedini je za sada nalaz te vrste (WOLDRICH, J.M., 1881., T. 7), iako postoje indicije o metalurškoj djelatnosti najvjerojatnije u kasnom brončanom dobu, kao što je nalaz dijela kalupa na prostoru Stanice za hitnu medicinsku pomoć, istočno od Kliničke bolnice i u neposrednoj blizini Pristaništa (sl. 15.).

U Donjem gradu u Osijeku na brojnim je položajima pronađena keramika daljske skupine i različiti drugi predmeti nasebinskog karaktera (utezi, razni pršljeni, ljep) sa značajkama stupnjeva Ha B i Ha C-D. To znači da je daljsko stanovništvo ovdje živjelo tije-

Sl. 16. Osijek-Donji grad

kom dugog razdoblja, od najmlađeg stupnja kulture polja sa žarama u sjeveroistočnoj Hrvatskoj pa sve do u rani laten.

Na temelju rasprostiranja nalaza zaključujemo da je naselje obuhvaćalo područje istočno od Kliničke bolnice, iako njegove točne obrise nije moguće sagledati. Nažalost, nije otkriven niti jedan očuvaniji naseobinski objekt, a i mogućnost pronalaženja, s obzirom na okolnosti, malo je vjerojatna.

Osim pitanja točnog položaja naselja, postavlja se pitanje i lokacije nekropole starijeg stupnja daljske skupine, tj. one što bi pripadala vremenu Ha B, jer je očito da nekropola o kojoj je ovdje bilo riječi pripada mlađem odsjeku u razvoju daljske skupine, odnosno horizontu starijeg željeznog doba.

Postoje neki, iako vrlo skromni pokazatelji da bi se starija nekropola možda mogla nalaziti nešto istočnije od one Ha C-D stupnja, negdje na području današnje Tvornice koža i Osnovne škole "Jagoda Truhelka". Naime, pri zaštitnom iskopavanju 1979. godine, na prostoru između škole i tvornice, među ispremiješanim antičkim, latenskim i daljskim nalazima, pronađena je jedna potpuno čitava omanja kanelirana žara sa stilskim obilježjima starije daljske skupine (ŠIMIĆ, J., 1980., 228-229). Kako je sadržavala spaljene kosti, pouzdano se radi o žari, pa bi to za sada bio jedini putokaz koji bi ukazivao na eventualno postojanje nekropole na tom mjestu.

Ove će probleme biti vrlo teško, možda čak i nemoguće razriješiti, jer su brončanodobni i halštatski slojevi, kako je već rečeno, u dobroj mjeri uništeni već u latenu. Antička gradnja na području Donjega grada razorila je sve prapovijesne horizonte, a izrastanjem grada Osijeka u 18. i 19., a naročito u 20. stoljeću, devastirano je i ono što je do tada slučajno preostalo.

V.

Pogledamo li smještaj arheoloških nalaza od ranog brončanog pa do kraja starijeg željeznog doba, vidjet ćemo da se mahom radi o lokacijama uz Dravu, čija je obala ovdje prilično visoka. Ističu se dva učestalo tijekom prapovijesti korištena područja nastanjivanja. Jedno je na zapadnom rubu grada u današnjoj Retfali, a drugo je u Donjem gradu, od današnje Carinarnice na zapadu pa sve do krajnjeg istočnog ruba grada.

Oba su područja na visokoj riječnoj obali, ali je ono u Donjem gradu izraženije konfiguracije, znatno brežuljkastije i s većim visinskim razlikama. Takav teren se nastavlja i dalje na istok niz Dravu do Daljske planine. Upravo se tu pojavljuju nalazi već od ranog

brončanog doba, da bi kasnije izraslo naselje daljske skupine, zatim latenska naseobina i naposljetku antička Mursa.

Unatoč relativno brojnim nalazima, brončano i starije željezno doba na području Osijeka još uvijek su u velikoj mjeri neistražena i slabo poznata i još je puno pitanja kojima ne znamo odgovore. Velik je, nažalost, broj slučajnih nalaza s nepotpunim podacima ili bez ikakvih podataka, istraživanja su otežana ili onemogućena postojećim objektima i gradskom infrastrukturom, većina prapovijesnih slojeva je uništena. U takvim okolnostima za mnoga razdoblja raspoložemo samo s pojedinim naznakama, bez čvrstih i detaljnijih podataka i činjenica na kojima bismo mogli graditi zaključke.

Postoje tako samo naznake o ranobrončanodobnoj nekropoli, o kojoj ne znamo ništa. Imamo, također, indicije o naselju skupine s južnopanonskom inkrustiranom keramikom kao i nekropoli daljsko-bjelobrdske skupine, o kojima, također, ništa ne znamo. Ranobelegiški se nalazi pojavljuju na dvjema lokacijama, ali bez popratnih podataka, a isto se odnosi i na kasnobelegiške nalaze, osim onih s iskopavanja u Retfali.

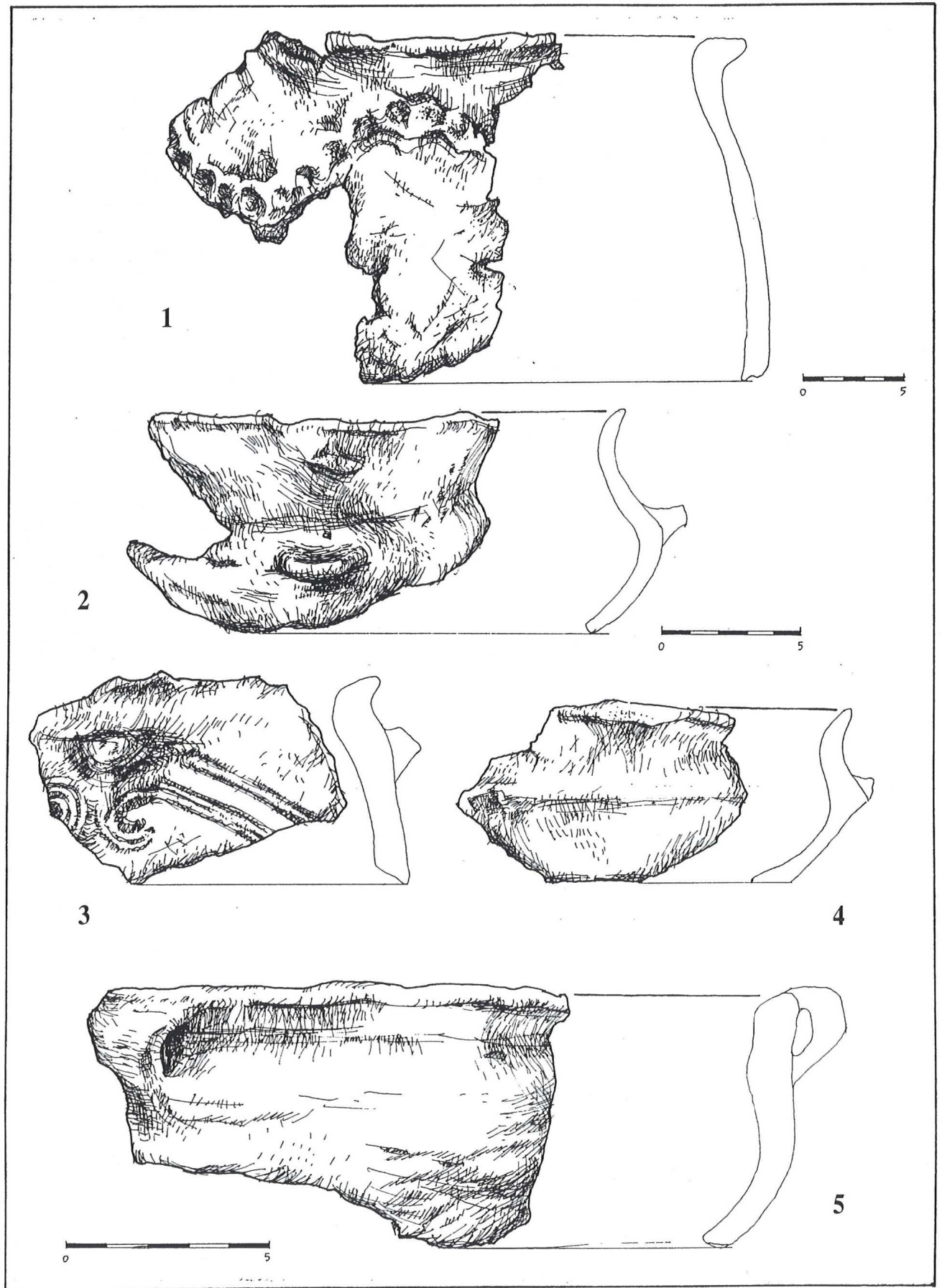
Što se tiče nalaza kulture žarnih polja stupnja Ha A, ni tu stanje nije puno jasnije, osim (vjerojatno) lociranog naselja u Retfali i indicija o eventualnom postojanju neke naseobine u blizini ciglane na Zelenom polju, s obzirom na jame i u njima pronađene keramičke nalaze.

Najbolje je poznato razdoblje daljske skupine, iako i ono zahtijeva još puno istraživanja i teško da će ikada biti moguće riješiti sve probleme koji se postavljaju.

Ono što sada možemo sa sigurnošću ustvrditi jest činjenica da je područje grada Osijeka nastanjeno, mogli bismo gotovo kazati, u kontinuitetu kroz čitavo brončano i starije željezno doba, a jednako tako i tijekom ranijih prapovijesnih razdoblja, već od ranoga neolitika.

Fotografije: Tvrtko Kralik, Jasna Šimić

Crteži: Sabina Ostojić

50 '98.

T. 4 Osijek-ciglana Zeleno polje (kultura polja sa žarama): 1-2, Osijek-Tvrda/Križanićev trg (ranobelegiška kultura): 3, Osijek-Retfala (kultura polja sa žarama): 4, Osijek-Pristanište (vinkovačka kultura): 5.

LITERATURA

- Bándi, G., 1967., The Extension and Origin of the Incrusted Pottery Culture in Southern Transdanubia, *Dunántuli Dolgozatok* 4, Pécs.
- Bulat, M., 1962.a, Bakrene sjekire u Muzeju Slavonije, OZ 8, Osijek.
- Bulat, M., 1962.b, Obilasci arheoloških terena od 1. 1. 1961. do 31. 12. 1962. i važnije prinove, OZ 8, Osijek.
- Bulat, M., 1974., Hermanovi vinogradi, Osijek – neolitsko naselje, AP 16, Beograd.
- Bulat, M., 1977., Nalazi s donjogradskog pristaništa u Osijeku, OZ 16, Osijek.
- Bulat, M., 1981., Osijek u prehistoriji, Osijek kao polarizacijsko žarište, Zbornik radova, Osijek.
- Brunšmid, J., 1902., Nahodjaji bakrenog doba iz Hrvatske i Slavonije i susjednih zemalja, VHAD n.s. 6, Zagreb.
- Celestin, V., 1896.-1897., Neolitska naseobina kod Osijeka, VHAD n.s. 2, Zagreb.
- Celestin, V., 1907., Najstariji kulturni stepeni Osijeka i njegove okolice, Novi osječki kalendar, Osijek.
- Celestin, V., 1914., Izvještaj Arheološkom muzeju u Zagrebu, siječanj 1914. g.
- Dimitrijević, S., 1968., Sopotsko-lendelska kultura, Zagreb.
- Dimitrijević, S., 1979., Sopotska kultura, Sjeverna zona, PJZ 2, Sarajevo.
- Durman, A., 1982., Prilog stratificiranju Kevderc-Hrnjevac tipa Retz-gayarske kulture, OA 7, Zagreb.
- Forenbaher, S., 1989., Vučedol-Streimov vinograd: horizont kasnog brončanog doba. OA 14, Zagreb.
- Forenbaher, S., 1991., Nalazišta grupe "Belegiš II" u istočnoj Slavoniji, OA 15, Zagreb.
- Hoffiller, V., 1938., Corpus vasorum antiquorum Yougoslavie, fasc. 2, Beograd.
- Jovanović, B., 1979., Rudarstvo i metalurgija eneolitskog perioda Jugoslavije, PJZ 3, Sarajevo.
- Lozuk, J., 1993., Arheološka topografija Brodskog Posavlja, Izdanja HAD-a 16, Zagreb.
- Majnarić-Pandžić, N., 1977., Prilog problematici liscenske keramike u sjevernoj Jugoslaviji, AV 27 (1976.), Ljubljana.
- Majnarić-Pandžić, N., 1980.-1981., Urnengrab der Vinkovci Kultur aus Drljanovac, AI 20-21, Beograd.
- Majnarić-Pandžić, N., 1984., Srednje brončano doba u istočnoj Slavoniji, Izdanja HAD-a 9, Zagreb.
- Majnarić-Pandžić, N., 1988., Prilog poznavanju brončanog doba u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, ARR 11, Zagreb.
- Marković, Z., 1981.a, Koprivnički Ivanec, Koprivnica - brončanodobno naselje, AP 22, Beograd.
- Marković, Z., 1981.b, Prilozi poznavanju prehistorije u Podravini, Podravski zbornik 1981, Koprivnica.
- Marković, Z., 1984., Neka pitanja neolitika, eneolitika i brončanog doba našičkog kraja i Đakovštine, Izdanja HAD-a 9, Zagreb.
- Medović, P., 1988., Kalakača, naselje ranog gvozdеног doba, Novi Sad.
- Minichreiter, K., 1984., Preliminarni izvještaj o rezultatima iskopavanja na Križanićevom trgu u Osijeku (Tvrdča), Izdanja HAD-a 9, Zagreb.
- Minichreiter, K., 1997., Nalazi starčevačke kulture u Osijeku, kao prilog daljem upoznavanju najstarijeg naseljavanja istočne Slavonije, OZ 22-23, Osijek.
- Pavišić, I., 1992., Neki novi nalazi virovitičke grupe iz Gačišta kod Virovitice, Prilozi 9, Zagreb.
- Pavlović, I., 1984., Rezultati arheoloških iskopavanja na lokalitetu Grabrovac u 1980. godini, Izdanja HAD-a, Zagreb.
- Richthofen, B.F., 1940., Endbronzezeitliche und Früheisenzeitliche illyrische Brandgräber aus Zagreb-Horvati, Serta Hoffilleriana, Zagreb.
- Sić, M., 1981., Valoriziranje geografskog položaja i topografskog smještaja Osijeka, Osijek kao polarizacijsko žarište, Zbornik radova, Osijek.
- Spajić, E., 1962., Nalazište mladog željeznog doba s terena Osijeka, OZ 8, Osijek.
- Šimić, J., 1980., Zaštitna arheološka iskopavanja Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Osijeku, AP 21, Beograd.
- Šimić, J., 1987., Dalj-Livadice, naselje iz brončanog doba. Istraživanje 1979. godine, OZ 18-19, Osijek.
- Šimić, J., 1989., Novo višeslojno nalazište u Osijeku, Obavijesti HAD-a 2, Zagreb.
- Šimić, J., 1992., Zaštitno iskopavanje u krugu Opće bolnice – prapovijesni horizont, Obavijesti HAD-a 1, Zagreb.
- Šimić, J., 1993., Kontinuitet nastanjivanja tijekom brončanog doba u sjeveroistočnoj Slavoniji, Izdanja HAD-a 16, Zagreb.
- Šimić, J., 1994., Paleolitik, neolitik i eneolitik na području Osijeka, u: Srednjovjekovni i turski Osijek (Mažuran, I.), Osijek.
- Šimić, J., 1995.a, Ranobrončanodobno naselje na lokalitetu Gradac u Sarvašu, OZ 21, Osijek.
- Šimić, J., 1995.b, Osijek-Retfala, istraživanje pretpovijesnog nalazišta, Obavijesti HAD-a 1, Zagreb.
- Šimić, J., 1997., Osijek-Donji grad-Klinička bolnica, zaštitno arheološko iskopavanje, Obavijesti HAD-a 3, Zagreb.
- Šimić, J., 1998., Istraživanje lokaliteta Retfala u Osijeku. Kasno brončano doba istočne Slavonije, Izdanja HAD-a 19, Zagreb.
- Schmidt, R.R., 1945., Die Burg Vučedol, Zagreb.
- Schramm, F.F., 1936., Zbornik Arheološkog kluba Mursa, Osijek.

- Tasić, N., 1984., Die Vinkovci-Kultur, u: Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans, Beograd.
- Trajković, Č., Trajković, D., 1977., Halštatska nekropola kod Doroslova, Sombor.
- Truhelka, Č., 1929., Neolitsko naselje u Osijeku, Narodna starina 18, Zagreb.
- Vinski-Gasparini, K., 1973., Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, Zadar.
- Woldrich, J.M., 1881., Über einen prähistorischen Schmuck aus Esseg, MAG 10, Wien.
- KRATICE*
- AI Archaeologia Iugoslavica, Beograd
- AAR Arheološki radovi i rasprave, Zagreb
- AP Arheološki pregled, Beograd
- AV Arheološki vestnik, Ljubljana
- MAG Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Wien
- MSO Muzej Slavonije Osijek
- OA Opuscula archaeologica, Zagreb
- OZ Osječki zbornik, Osijek
- PJZ Praistorija jugoslavenskih zemalja, Sarajevo
- VHAD Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb

SUMMARY

The oldest settlement in the area of today's Osijek originates from older Neolithic (Starčevo culture), and lasts through the whole prehistory, although not always on the same positions inside today's city area. The following findings of Sopot culture from middle and younger Neolithic and Eneolithic cultures originate from Osijek: Baden, Kostolac, Vučedol (Minichreiter, K., 1997., 7-19. Celestin, V., 1896.-97., 104-109. Šimić, J., 1989., 25. Šimić, J., 1994., 16-21.).

Findings from Bronze Age appear in its beginning: findings from Vinkovci culture, while from middle Bronze Age exist traces of life of groups with Transdanubian encrusted ceramics and Dalj - Bijelo Brdo group, as well as older Belegiš group.

Findings from younger Belegiš group originate from late Bronze Age, then findings of older periods of urn fields culture, and Dalj group, existing in that area till the end of older Iron Age.

Very favourable position on the river Drava, at the place of the most suitable crossing across the river toward the north, was one of the most important factors in establishing the settlement in that area as early as in the earliest pre-history. The second important factor is drained soil with heights over 90 meters, which ensured security from floods and favourable possibilities of acquiring food (Sić, M., 1981., 21-27).

Eastern part of the town (Donji grad) and the western part (Retfala) were very suitable areas. Two urn graves of Vinkovci culture originate from the locality Pristanište in Donji grad, although they were earlier thought to belong to Zagreb group of urn fields culture (Bulat, M., 1977., 11-17, pictures 1,2, T.3, T. 4:4, T. 6:6). Unfortunately, the settlement could not be found. During middle Bronze Age north-east Slavonia and South Baranya were encircled by Dalj - Bijelo Brdo group of complexes with encrusted ceramics, and in some localities appears Southpannonian encrusted ceramics, which lives in this area parallel with Dalj - Bijelo Brdo ceramics. In Osijek, at the locality Prometno skladište, south from Pristanište, remains of Dalj - Bijelo Brdo necropolis or settlement were found. As "excavation" was not performed professionally enough, without documentation, the circumstances of these findings are not precise.

A few vessel fragments of the group with southpannonian encrusted ceramics appeared among accidental findings in Retfala in 1987. (Šimić, J., 1989., 25), as well as in 1994. But, as these findings were not

numerous, Retfala can not yet be one of the reliable finding locations of this group. Fragments of bigger vessels with characteristic encrusted ornamentation originate from one of the still unknown finding site in Osijek, although it is probably Pristanište or Prometno skladište.

After the groups with encrusted ceramics stopped existing in the area of Eastern Slavonia, especially near the Drava and the Danube, Belegiš group started to develop, the two developing stages of which can be found in Osijek area. The findings of older Belegiš group appear on Krčevine to the east of Donji grad and in Tvrđa, and those of more recent period, Belegiš 2, in Retfala. Those on Krčevine and those in Tvrđa were discovered during archaeological excavation (Minichreiter, K., 1984., 245, picture 6:2; Šimić, J., 1993., 123), and in Retfala both accidentally and during archaeological excavation (Šimić, J., 1989., 25; 1993., 1995., 23-26).

Retfala is the most western locality with Belegiš findings, but as a lot of ceramics with characteristics of the Urnfield culture stage Ha A1 were found there, a question of the mutual relation between Belegiš and this group appeared, especially because of the fact that both kinds of ceramics were found in the same pit during excavation in 1994. (Šimić, J., 1998., 235-242).

Two bronze decorative pins were also found in Retfala: mace shaped ornamented with a motif of fir-tree branchlet and the one with round, flat top with three ribs (Šimić, J., 1993., 140, picture 13:1.2). Both pins are repertoire of the Urnfield culture, which appear in Northern Croatia from Br D to Ha A1, and in finding sites of Belegiš group in Eastern Slavonia and Voivodina as an import.

The Urnfield culture was found in Retfala and in the far east of the town on Zeleno polje, but also on Pristanište (Bulat, M., 1977., 14-16, pictures 1,2). All the finds of this culture belong to the end of Ha A2, i.e. horizon of Zagreb group.

Dalj group, the youngest one in the Urnfield culture in northeast Croatia, appears on many places in Donji grad (Schramm, F.F., 1936., 67. Bulat, M., 1962., 364. Šimić, J., 1980., 228-229.).

Protective excavation in Clinical Hospital in the eighties of 20th century showed the existence of necropolis from older Iron Age, stages Ha C-D, i.e. horizon of new Dalj group. On that occasion two intact

urn burial places were found, together with a number of ceramic fragments (Šimić, J., 1992., 58).

Material of the settlement characteristic was also found east of the Hospital, showing the position of the settlement. Unfortunately, due to late, antique and contemporary excavations most of the material was destroyed and its shape, size and location will never be established. As all the finds in necropolis have characteristics of Dalj group, it is not clear where the older necropolis was situated, the one from late Bronze Age. Its position could be the one where the urn with characteristics of the Ha B period was found, east of the Hospital near the tannery (Šimić, J., 1980., 228-229).

It is interesting that lately no metal objects belonging to Dalj group were found. The only known such find is a group of jewellery, probably originating from the destroyed grave, found near the Hospital in the end of 19th century (Woldrich, J.M., 1881., 332-336, T.7).

In spite of numerous signs and finds, knowledge of Bronze and older Iron Age in Osijek area is still inadequate and demands further research. We are aware of the fact that a great number of prehistoric layers is irretrievably destroyed by the construction of the antique, and later on the contemporary town in the place of older settlements, and thus it is hardly possible that we will ever be able to answer all the questions.